
Néprajz

Az *Ősök és Hagományok* című kiállítás első terme két klasszikus néprajzi témát mutat be. A gabonatermesztés-kenyérsütés és a kenderfeldolgozás-vászonkészítés egyaránt a legfontosabb paraszti munkák közé tartozott. Eszközeik, munkafolyamataik egészen a 20. század derekáig meghatározták a falusi hétköznapokat, és szabályozták a közösség életének egész éves ritmusát. A falakon húzódó rajzos tablósorozat a néprajztudomány, a néprajzi muzeológia munkamódszerébe enged bepillantást.

A néprajzi tudományoknak több elnevezése, több irányzata is létezik. Etnográfia, folklorisztika, etnológia, társadalomnéprajz – rokon fogalmak, más-más megközelítésekkel és eltérő módszerekkel. Összefoglaló kifejezés az antropológia: így nevezzük például az Európán kívüli népek kutatását, de a modern nagyvárosokban végzett kortárs kultúrákutatót is.

kenyéradó gabonája volt a rozs. A legfontosabb gabonaféle máig a búza, amelyet az Alföldön *életnek* is neveztek. A búza termelésében a talaj megmunkálása az első lépés. Ősszel vagy tavasszal ekével szántják fel a földet. Az eke ősi földművelő szerszám: eleje fogott igavonó állatok erejével lazítja, forgatja a termőtalajt. A fából készült ekének két vas alkatrésze volt: a *hosszúvas (csoroszlya)* hasította, a *laposvas (ekevas)* felszakította, a *kormánylemez* kifordította a földet. Az eke nyomán keskeny árok, *barázda* maradt a szántáskor.

Az eke húzására kerek eketaligát használtak. Ennek egyik kereke mindig kisebb, mint a másik. A nagyobb kerék futott a mélyebb barázdában, a kisebb pedig a még felszántatlan földön. Így lehetett szántáskor az egyenes irányt és az egyenletes mélységet tartani.

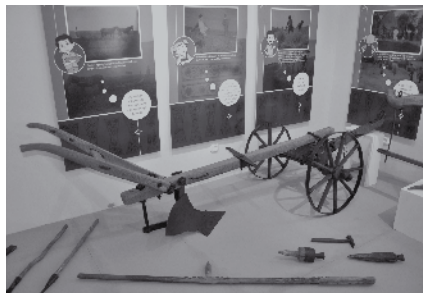

Eke és eketaliga a kiállításban
(Dédés, Borsod vm.)

A búzától a kenyérig

A magyar nép legfontosabb étele évszázadokon át a kenyér volt. A mindennapi kenyér a családok egész éves fáradságos munkájának nyomán került az asztalra. A hozzávaló gabonát maguk termelték, kézi erővel dolgozva még a 20. század elején is. A csapadékosabb hegyvidékek, az északi tájak és a gyengébb talajok

A szántás után fogasboronával elsimították a földet. A vetés következett: nyakba akasztott abroszból, vagy vetőzsákból kézzel szórták a földre a búzamatot. A vetés után ismét előkerült a *fogasborona*, a *tővisborona* és a *fahenger*, hogy betakarják vele a magvakat. Tavasszal a kizöldült vetést óvták a legelésző állatoktól. Amikor már szárba szökken, kézi erővel takarították a gyomnövényektől: az *asztatot*, *gordonyt* kiszurkálták a búza közül.

A közmondás szerint Szent János napján (június 24.) *szakad meg a búza töve*, vagyis már nem növekszik tovább. Az aratás kezdete a hagyomány szerint Péter-Pál napja (június 29.) volt. Ha beérett a gabona, a munka nem tűrt halasztást. Heteken át, hajnaltól késő estig, alig

Idős aratópár: kaszás és marokszedő (Putnok, Gömör vm.)

néhány óra alvással dolgoztak, hogy a jövő évre is meglegyen a kenyérnek való.

Az aratás volt a legnehezebb paraszti munkák egyike. Régen *sarlóval* vágta le, ez a nők feladata volt. A 15. században kezdték a fűvágó *kaszárt* aratásra használni, ezzel már sokkal gyorsabban ment a munka. Az arató a lábon álló búzát a kaszával levágta. A mögötte haladó marokszedő kézzel vagy sarlóval felszedte a levágott búzát. A *kévékötő* szalmakötéssel egyforma kötegekbe, kévékbe kötötte. A kévékből a föld végén keresztet raktak. Az aratás után a szántóföldet széles *tarlógereblyével* felgereblyézték, hogy az elhullajtott maradék kalászsokat is összegyűjtsék.

Az északi, hegyes-dombos tájakon a learatott gabona csak néhány napig maradt a tarlón.

A szántáshoz és a vetéshez ősi hiedelmek kapcsolódtak. Telihold vagy újhöld idején nem volt tanácsos dolgozni. Az első barázdába tojást dobtak, hogy termékeny legyen a föld. Munkába menet nem néztek hátra, nem beszéltek, előtte való napon böjtöltek, hajnalban imádkoztak a jó búzatermés érdekében. A határba érve a gazda a magasba dobta a vetőabroszt, hogy a gabona magasra nőjön.

Kézi vetés (Bánhorvát, Borsod vm.)

Az aratás végeztével a nagy gazdaságokban, uradalmakban felvonulások aratóünnepet tartottak. Búzakarászokból, szalmából, virágokból aratókoszorút és szalmadíszeket fontak, a szerszámokat kifestve, felpántlikázva vitték magukkal. A menet a gazda vagy az uraság házánál megállt. A köszöntőversek, hálaadó imádságok után átadták az aratókoszorút, és hajnalig tartó zenés táncmultság következett.

Cséphadarók, szórolapát, gereblye és favilla a kiállításban (Borsod vm.)

Kézi malom 1882-es évszámmal (Abaúj vm.)

Szekerekkel behordták a ház udvarán álló csűrbe. A *cséplés* következett: cséphadaróval verték ki a kalászból a búzaszemeket. Egyszerre ketten, négyen is dolgoztak. A rozs szárára vigyáztak, mert a cséplés után megmaradt szalmát *zsúpba* kötötték, és tetőfedésre használták.

Az Alföldön a szemnyerésnek egy ősi, keleti eredetű módját alkalmazták. A földön keményre döngölt *szerűt* alakítottak ki, és lovakat körbehajtva az állatokkal tapostatták ki a kalászból a szemeket. Ez volt a *nyomtatás*. A cséplés vagy nyomtatás után a búzamatot összeseperték, és kiszélelték: a levegő mozgását kihasználva tisztították meg az *ocsútól*, *pelyvától*.

A 19. század közepétől kezdtek terjedni az aratás első gépei, a cséplőgép és a szelelőrosta. A cséplőgépet sokáig gőzgép, később robbanómotor hajtotta. A 20. század első felében már minden országrészben géppel csépeltek, és kézi vagy gépi hajtású szelelőrostával tisztították a magot. Az aratógépek, majd a kombinált arató-cséplőgépek (kombájn) csak alig több mint ötven éve helyettesítik az aratás nehéz fizikai munkáját.

A gabonát (terményt) zsákokban, vagy nagy fedeles ládáknak (hombár) tárolták a ház kamrájában. Kisebb mennyiségű, vagy

állatoknak szánt durvább lisztet a háziasszony maga is tudott őrölni belőle. Ehhez való kis kézi malmokat szinte minden háztartásban használtak. A kenyérnek való lisztet a malomban a molnár készítette. A két, egymáson forgó malomkő (később henger) forgatására változatos technikai megoldások születtek: vízimalmok, hajómalomok, szélmalomok, szárazmalomok, gőzmalomok valamelyike őrölt majd minden településen. A molnár a malomszerkezet és az épület javításával is foglalkozott. A *lisztesmolnár* végezte az őrlést, a *faragómolnár* pedig az építő-karbantartó munkákat.

A kenyérsütés a gazdasszony legfontosabb dolga volt. Az ehhez szükséges erjesztő anyagot (sütőnivalót, kovászt) nyár végén vagy szüret után készítették, és kis darabokban megszáritva tárolták. A család létszámától függően hetente, kéthetente sütöttek egy teli kemence (6–7 db) nagy, kerek, magas kenyeret. A sütést megelőző napon a háziasszony beáztatta az erjesztő anyagot és megszitálta a lisztet. Este összekeverte a kovászt a liszttel, majd lefeküdt aludni. Hajnalban felkelt dagasztani: a nagy teknőben kézzel gyúrta-nyújtotta, dagasztotta a kenyértésztát. Ezután egyforma méretű *szakajtókba* szaggatta a tésztát,

Kenyérsütés kabolás kemencében
(Zemplén vm.)

és szakajtókendővel letakarva érni hagyta. Közben befűtötte a kemencét, majd hajnali öt óra tájban bevetette a kenyereket. A reggeli harangszóra megsült, kihűlés után a helyére került a mindennapi kenyér.

A kenyeret – mint Krisztus testét, a keresztények legfontosabb vallási szimbólumát – nagy tisztelet övezte a hagyományos európai kultúrákban. Maradék kenyérdarabot soha ki nem dobtak, a földre esett falatot felvették és megcsókozták. A kenyeret a családfeje szegte meg, előtte a kés hegyével keresztet rajzolt rá. A karácsonyi asztalról összegyűjtött kenyérmorzst a tyúkok elé szórták, hogy egész évben jól tojjanak.

A kendertől a vászonig

A házi készítésű ruhadarabok és lakástextilek alapanyaga a len, a kender és a gyapjú volt. A lent főleg a hűvösebb, csapadékosabb hegyvidékeken, a kendert inkább az Alföldön termesztették. Minden falu határában volt kenderföld, ahol a családok kézzel vetették el a kendermagot.

A kendert nem aratták, hanem tövestől kihúzták, *kinyűtték* a földből. Ez azért volt fontos, hogy a szálak növényi rostok minél nagyobb hosszúságban épek maradjanak. A *virágos kender* hamarabb megérett, ez vékonyabb szálú, puhább rostot adott. Szeptember elején nyűtték a *magvas kendert*, ebből a vastagabb, erősebb fonalak készültek.

A kender vetéséhez is kapcsolódtak olyan hiedelmek, mint a búza vetéséhez. Ha férfi vetette, jó magásra felkötötte a gatyáját, hogy a kender is magas legyen. Lucázó, pünkösdőző népszokásainkban gyakori mozzanat, hogy a lányok jókívánságképpen magásra ugranak, és ezt mondják: „Ekkora legyen a kendtek kendere!”

A kendert először egy-két hétig vízben áztatták, hogy az értékes rostok a növény fás szövetéről lezuljanak. Ezt vagy a falu melletti folyóban, vagy e célra ásott áztatógödrökben végezték. A kendert kékébe, *zsúpokba* kötötték, és kövekkel vagy iszappal lesúlyozva rögzítették a víz alatt. A növényben lévő mérgező, kábító anyagok miatt az áztatógödrök vize bűdös volt, élő vizekben pedig olykor tömeges halpusztulás is előfordult miatta. Áztatás után a kékéket a partra dobták, majd szekéren hazaszállítva az udvaron, lábon állva szárították.

A kender áztatására utalnak a közismert dalszövegek:

Zsipp-zsupp, kenderzsupp,
Ha megázik, kidobjuk, zsupsz!

Virágos kenderem elázott a tóba,
Ha nem szeretsz rózsám, ne jöjj a fonóba!
Mert elejted orsód, s nem lesz, ki feladja,
Bánatos szívedet ki megvigasztalja.

Kenderkékék kiszedése az áztató gödörből
(Mályinka, Borsod vm.)

A feldolgozás a szár összetörésével kezdődött. Először a durvább *tilóval*, *tilolóval* törték meg a szarat, hogy az elkorhadt fás rész (*csepű*, *pozdorja*) kihulljon a rostsálak közül. Eztán a finomabb *simítóval* dolgoztak, hogy a merev rostokat megpuhítsák, hajlékonyá és selymes tapintásúvá tegyék. Egyes vidékeken meg is taposták, meztláb dörzsölték a megtilolt kendert: ez volt a *dörzsölő* nevű közös, társas munka.

A következő munka a *gerebenezés*. Nagy vasszögekből álló rostfésűvel (*gereben* vagy *héhel*) vékonyra hasogatták és párhuzamosra fésülték a rostsálakat, hogy fonásra alkalmas szösz legyen belőlük.

Késő ősztől kora tavaszig fontos női munka volt a fonás. A kifésült kenderszöszet a *guzsaly* szára kötötték, és onnan bal kézzel sodorva húzták belőle a szálát. A jobb kézben pörgetett orsóra tekerték a kész fonalat. A kézi guzsalyt

sok helyen a lábbal hajtott fonókerék, a *rokka* váltotta fel. Ezzel már sokkal gyorsabban folyt a munka.

A fonó a régi falusi élet legfőbb szórakozási alkalmá volt. A lányok, asszonyok közösen dolgoztak, e célra kibérelt fonóházakban. Korosztályok vagy falurészek szerint, a hét meghatározott napjainak estéjén voltak a fonók, ahová minden lánynak illett eljárnia. A munkát sok játék, éneklés, mesélés kísérte. A csapatokba verődött legények esténként a fonóban ismerkedtek a lányokkal, ahol gyakran táncoltak is. Farsangi időszakban a fonóházakban tréfás, maszkos jeleneteket is előadtak.

A kész fonalat az orsóról a motolla segítségével tekerték le, egyúttal meg is mérték a hosszát. A fonalat *motringokba* rendezve

Két fonóbeli párosító népdal Lajos Árpád
Borsodi fonó című gyűjteményéből:

Szöke kislány a szobába fonogat,
Barna legény az ablakán kopogtat.
Oly szépen kopogtat, s mondja ezt a szót,
Nyisd ki, csárdás kisangyalom az ajtót!

Barna legény, ne kopogtass, gyere be,
Ölelőre vár a karom idebe.
Gyere be, gyere be, barna babám,
Nem haragszik terád az édesanyám!
(Borsodgeszt)

Fonóházunk fehérre van meszelve,
Odajár a legényeknek eleje.
Az én csárdás galambom is odajár,
Betekint a fonóházunk ablakán.

Nyílik, nyílik a fonóházunk ajtaja,
Barna legény, vígan gyere be rajta!
Szépen pengjen a sarkantyúd taréja,
Ébren van az egész utca, hadd hallja!
(Bódvarákó)

kimosták, kiféhéritették. Ezután a szövéshez való előkészületek következtek. A padlásról lehozták a szövőszéket, és a szobában összeállították. A fonalat a *gombolyítóval* legombolyították, majd a *vetőfára* tekerték, amely már a szövőszék méreteinek felelt meg. A *csőrő* segítségével szintén a gombolyítóról tekerték a fonalat a vetelőre, amellyel a szövőszéken a hosszanti láncfonalak közé a keresztfonalat behúzták.

Az előkészületek után felvetették a szövőszéket, és kezdődött a házivászon előállítás. A fonal vastagságától, jellegétől színétől függően sokféle minőségű vásznat készítettek. A durvább ponyvaktól, zsákoktól kezdve a lepedőkön és törülközőn át a ruhának való anyagokig valaha minden a házi szövőszéken készült. Az ünnepi célra használt vásznakat szövött csíkokkal, szedetttes mintákkal díszítették.

A parasztházakban a lakás belsejét is textillel öltötték. Ősibb eredetűek a szőttek, amelyek szövőszéken készülnek, és a minta a szövet részét alkotja. A legegyszerűbb hétköznapi lakástextíliák, lepedők, abroszok, törülközők többnyire minta nélkül, vagy egyszerű csíkozásal készültek. A népművészetükről nevezetes falvakban a díszesebb, szedetttes mintájú szőttek (rúdra való kendők, dísz törülközők, abroszok) is a házaknál készültek, másutt ezeket a takácsoktól vásárolták a falusiak.

Szedettes szőttes díszlepedő, 1910-es évek (Tard, Borsod vm.)

A hímzés a magyar népművészet egyik leggazdagabb területe. A fonalat túvel viszik fel az alapanyagra, így alakítják ki a mintát. A népi hímzésekben a négy alap öltésfajta (laposöltés, huroköltés, láncöltés, keresztöltés) számos változatát használják. Régiesebb, ősbibb technika a keresztzemes hímzés, ahol az apró keresztöltések mértanivá teszik a mintát. Újabbak az íves vonalak mentén haladó, térkitöltő színes hímzések. Ezeknél a tehetséges kezű, jól rajzoló íróasszonyok előre megrajzolják a mintát.

Népvisélet

A népművészet kivirágzása a 19. században

A 19. század első felében a népi díszítő művészet jellegzetes fejlődésnek indult, melynek alapját a gazdasági-társadalmi változások jelentették. A hétköznapi használati eszközök mellett egyre több ünnepi tárgy jelent meg a paraszti kultúrában. Kialakult egy sajátos *parasztstílus*, ami a tárgyak díszítettségének változatosságát, a színesedést jelentette. Ez a korszak volt a népművészet virágkora.

A jobbágyfelszabadítást követően a parasztság vagyonosodása és társadalmi szerepének megerősödése mellett a textilipari termékek elterjedése és a jelentős kereskedelem is hozzájárult a hazai paraszti öltözetek kiszínesedéséhez, az egy-egy néprajzi csoportra, tájegységre, kisebb falucsoportra jellemző sajátos népviseletek kialakulásához.

Az országosan jellemző tendenciákkal együtt a helyi viseletekben is egyre erősebb egyéni vonások jelentkeznek ebben az időszakban. Sokfelé megfigyelhető egy erőteljesen paraszti ízlésű, helyi öltözködési stílus kialakulása. Különösen a nők ruházata tükrözte kifejezően viselője életkorát, családi állapotát az adott közösségben elfoglalt társadalmi rangját-elismertségét, a megjelenés alkalmát. A női öltözetben a felsőruházat és a fejviselet számos apró jellegzetessége a

Matyó menyasszony, vőlegény, vőfély és az esküvői tanúk (Mezőkövesd, 1920-as évek)

helyi divat hatására részleteiben módosult, folyamatosan változott ugyan, de karakterét a második világháborúig, sőt a legtöbb vidéken még tovább, a kivetkőzés folyamatáig megőrizte. Az adott közösség által meghatározott öltözködési rend mindenki számára kötelező érvényű volt az egymást követő generációk, korcsoportok esetében is. A divat változásával alakuló hazai parasztviseletek általános jellegzetessége, hogy a fiatalasszony házassága alkalmából megkapta alapvető ruhakészletét és

a háztartás számára szükséges textilneműket még az 1940-es években is.

A múzeumokban megőrzött tárgyi anyag mellett főleg archív fotók, régi családi képek segítségével ismerhetjük meg az eltérő összeállítású öltözetek viselésének különböző alkalmait, az ünnepi öltözetek díszítettségét, az egyes életkorok jellegzetességeit.

Dél-borsodi idős asszony téli ünnepi öltözete, kunsági kisbundával

Matyó férfi cifraszűrben, vászongatyában és vászoningben

Dél-borsodi és matyó népviselet

A ruházkodásra alkalmas bőrök szabásával, varrásával és díszítésével foglalkozó *szépmíves szűcsök* a városi és mezővárosi feldolgozóipar legfoglalkoztatottabb kézművesei voltak. A 18. század derekától kezdték készíteni a parasztok díszes viseletét, s tevékenységük nyomán virágzott ki a *szűcsornamentika*, ami az irházott és selymezett subákat és a cifra ködmönöket díszítette. A hosszú hímezett *bundát* a jómódú gazdák viselték. A matyó népművészet kivirágzásában is jelentős szerepet játszottak a mezőkövesdi, dél-borsodi és a bükkaljai szépmíves szűcsök. A helyi iparosok munkái mellett a vásárokon rendre jelen voltak a jársági és kunsági szűcsök is, s a kunsági kisbunda – helyi megnevezéssel a *kerekbunda* vagy *kunbunda*, *gallérbunda* – keresett portéka volt: a dél-borsodi református falvak asszonyai viselték szívesen, de ismertek voltak a Sajó mentén is.

A 19. század második felétől az ünnepi férfiviseletben jellegzetessé vált a gazdagon

hímezett *cifraszűrök* divatja. Ez a díszes öltözetdarab készülhetett a dél-borsodi területen, Mezőkövesden, de az egri, miskolci, tiszafüredi szűrszabók is gyakran megjelentek gazdagon hímezett darabjaikkal a kövesdi vásárokon. Az északi palócságnál, Gömörben és a Sajó-mentén is ismert volt a jellegzetes díszes helyi szűrviselet, s a *barkók* is hordták a rimaszombati és putnoki szűrszabók által készített darabokat. A szűr ujját nem használták, elől csattal összekapcsolva, vállra vetve viselték. Legszebb része volt a nagy, szögletes, hát közepéig lelógó *szűrgallér*.

A közismert matyó népművészet kivirágzása későn, a 19. század derekán kezdődött, elsősorban a szépmíves szűcsök kezén, akik a báránybőr bundákon, különösen a *kuszunak* nevezett, rövid női kisbundák hátán teremtették meg színes selyemcérnáikkal a térkitöltő, a szabad felületeket egyre inkább beborító szabadrajzú hímezésvilágukat. A matyó női kisbunda, a kuzu elsősorban ebben a mindent elborító, térkitöltő hímezésben különbözik más

tájak hasonló viseletdarabjaitól. A legnevesebb matyó *íróasszonyok* (hímzés előrajzolók) szűcs családokból kerültek ki, akik a szűcsmintákat közvetítették a textíliák hímezésmotívumai közé. A mezőkövesdi hímezés további alakulásában is jól nyomon követhető ez a változás, az új stílus megjelenése.

A matyó népviselet a 19. század végére egy teljesen egyedi, erőteljesen paraszti ízlésű öltözet alakult. Ekkor formálódik meg a női öltözet sajátos karaktere: a hosszúnak maradó, apró ráncokba szedett *szoknya* két alsószoknyával kiegészítve adja a jellegzetes bokánál bővülő, harang alakú formát, mely erőteljesen eltér az egykorú térdig érő rövid szoknyás, sok alsószoknyát alkalmazó paraszti népviseletektől. Az elé kötött, hímezett *surc* (kötény) a női viselet egyik leggazdagabban

díszített része. Jellegzetes helyi öltözetdarab a *litya*, egy hosszú vagy rövid ujjú, elől zárt, kerek nyakú, hátul jellegzetesen fodrozott blúzféle. A nyakrészen gazdagon rojtozott, különleges formájú *sátoros kendő* az asszonyok ünnepi fejviselete volt Mezőkövesden.

Mezőkövesdi középkorú matyó asszony ünnepi öltözete

Matyó asszonyok hímezett kuszuban (Mezőkövesd, 1930-as évek)

A kiállításban használt tájszavak jegyzéke

- Aszat, gordony:** (mezei aszat) bogáncsszerű tüskés gyomnövény, gabona közt gyakori
- Barázda:** az eke által húzott keskeny árok a szántóföldön
- Cifraszűr:** gyapjúposztóból készült, gazdag hímzéssel vagy rátétekkel díszített, hosszú férfi felsőkabát
- Cságotó:** az eketaliga íves alkatrésze, amivel a szántás szélességét tudták szabályozni
- Csepű:** a kender fésülésekor (gerebenezésekor) a gereben fogai között maradó kóc
- Csoroszlya:** az eke függőleges hosszúvása, amely szántáskor felhasítja a földet
- Élet:** a búza elnevezése az Alföldön
- Gereben, héhel:** vasfogú, tüskés szögrózsza, kenderfésű
- Gerendely:** az eke hosszú rúdja, amivel az eketaligához kapcsolódik
- Guzsaly:** a fonás eszköze, hosszú szárára kötötték a szövst
- Laposvas:** ekevas
- Litya:** a matyó női viselet blúzféle felsőrésze
- Motolla:** a fonal feltekerésére, mérésére használt forgó szerszám
- Ocsú:** a kicsévelt gabona szemetes, törmelékes maradéka
- Pelyva:** a gabonaszemet borító, csépléskor leváló hártyszerű levélke
- Pozdorja:** a kender törésekor (tilolásakor) kihulló fás szár, apró hulladék
- Rokka:** kerek guzsaly, fonókerék
- Simító:** a tiloló kisebb párja, a megtört kender simítására használták
- Szakajtó:** az egységnyire kiszaggatott kenyértészta kelesztésére használt kerek, félgömb alakú edény. Fából, gyékényből vagy szalmából készítették.
- Szérú:** a cséplés vagy nyomtatás helyszíne, keményre döngölt, sima talajú munkaterület
- Tarló:** lekaszált, learatott gabonaföld
- Tiloló:** kender törésére használt eszköz
- Zsúp:** a rozs csomóba kötött, kévébe rendezett szalmája, tetőfedésre használták

Régészet

Az ember, amióta részben különvált az állatvilágtól, mindig keresi gyökereit. Arra, hogy „Hová tartunk?”, lehetetlen anélkül válaszokat keresni, hogy ne akarjuk megfejteni: „Honnan jöttünk?”. A régészet ez utóbbi kérdést tűzte zászlajára.

Az *Ősök és Hagyományok* című kiállításunk második termében bepillantást kívánunk nyújtani a régészet hétköznapjaiba, elmesélni, mit is csinálnak a régészek és segítők, hogyan művelik szakmájukat és milyen egy valódi ásatás, hiszen egyikünk sem *Indiana Jones*. Bemutatjuk, hogy mi előz meg egy feltárást, milyen módszerekkel dolgozunk, hogyan készül és mire jó a dokumentáció, valamint hogy mi történik az előkerült tárgyakkal megtalálásuk után. A tárlókban igyekeztünk olyan darabokat kiállítani az őskortól a török időkig, melyek korszakuk jellemző darabjai.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye kiemelten gazdag régészeti lelőhelyekben, és raktárainkban sok ezer „kincs” várja, hogy kiállításokon vagy publikációkban segítsen megfejtetni múltunkat. Mind-egyikük számtalan mesével, legendával, történettel van tele, és rajtunk múlik, hogy szóra bírjuk-e őket.

Jégkori vadászfegyverek

Az őskőkori régészeti leletegyütteseknek mindig izgalmas darabjai a vadászfegyverek. Ezek leggyakrabban fából, csontból vagy kőből készültek. Természetesen az időnek a kő- és csontfegyverek álltak leginkább ellen, míg egy fadarda, vagy bőrből készült parittyva hamar az enyészeté lett.

Emberelődeink kezdetben gyümölcsök, magvak és gyökerek gyűjtögetésével szereztek be élelmük jelentős részét. Fehérjeszükségletüket a vadászat megjelenése előtt feltehetően dögevés útján, esetleg kisebb állatok (pl. fergek, békák, csigák) begyűjtésével elégítették ki. A megnövekedett fehérjefogyasztás vezetett el aztán a tudatos és szervezett vadászat kialakulásáig (legalább 400 ezer évvel ezelőtt). Ehhez már gondosan elkészített, nagy hatásfokú vadászfegyverekre volt szükség.

Régészeti feltárás (Pácin-Alharaszt)

Neandervölgyiek tűzben edzik fa lándzsáikat (Zdeněk Burian: „Lándzsák” című festménye nyomán)

A szeletai levéleszközök a Miskolc-Felsőhámor fölött található *Szeleta-barlangról* kapták nevüket, ahonnan elsőként kerültek elő példányaik. Nyersanyaguk jellemzően a bükk-szentlászlói üveges kvarcporfir. A kor és a régészeti kultúra szempontjából korai és fejlett szeletai levéleszközöket különböztetünk meg. A forma és a funkció alapján beszélhetünk levélhegyekről és levélkaparókról. Míg előbbieket lándzsacsúcsok, tehát fegyverek voltak, utóbbiak inkább a bőr, esetleg a csont és a fa megmunkálásához gyártott eszközök.

A lándzsák mindenekelőtt közelharcra (döfésre) használható kézfegyverek. Kőhegyük miatt nem volt tanácsos dobni őket, hiszen végük, bár éles és kemény, egyben törekeny is. Valószínűleg a neandervölgyi ember általános fegyvere lehetett, akinek csontozatán ezzel kapcsolatban jellegzetes deformációt is sikerült kimutatni. Kísérletileg igazolták, hogy a lándzsahasználat aszimmetrikus izom- és

A magyarországi ősköri lelőhelyeken leginkább a jégkor utolsó szakaszából, pontosabban a 70–10 ezer évvel ezelőtti időszakból ismerünk egyértelműen vadászfegyverekként azonosítható leleteket. Ezek közül kétségtelenül a legszebb és leginkább figyelemre méltó darabok a szeletai típusú, levél formájú lándzsahegyek és az elsőként az Istállóskői-barlang leletanyagában azonosított csiszolt csont dárdahegyek.

csontterhelést eredményez. A lándzsatartás és- hordozás lényegesen kevesebb energiát igényelt ugyan, mint annak vadászat közbeni használata, viszont összességében sokkal több időt tett ki. A vadász izmaira és csontozatára gyakorolt erőhatás azonban akkor volt a legnagyobb, amikor a döfés már az áldozat testének és különösen csontozatának

ellenállásával találkozott. A döfés alkalmával a lábakra külön is igen nagy erő hatott, átlag 1–7-szer nagyobb, mint a kezekre. A lándzsa tengelye mentén ható erő pedig a testtömeg 2–4-szeresét tette ki.

A kőhegyű lándzsánál hatékonyabb, az ősköri fiatalabb szakaszában (40 ezer évtől) jellemző fegyverek voltak a csonthegyű hajtódárdák. Elterjedésük az anatómiai modern ember, azon belül pedig az aurignaci kultúra európai megjelenéséhez köthető. Habár tűzben edzett fahegyű dárdát már 400 ezer évvel ezelőtt is használtak (*Homo erectus*), a csonthegyű ellátott hajtódárdáknak számos további előnye volt. Mivel hajtófegyverről van szó, akár 20 m távolságból is hatékony vadász- és harci eszköz. A csonthegyű kisebb keresztmetszete és csiszolt felülete miatt könnyebben hatol át az áldozat testén. A csont rugalmasabb a kőnél, így kevésbé törik. Ha mégis megsérül, a fanyérlőről könnyen eltávolítható és cserélhető, sőt biztosabban rögzíthető. Elkészítése megfelelő csontanyag esetén kisebb szakértelmet igényel, mint a kő lándzsacsúcs. A kisebb csonthegyűk nyílveszteségük végén voltak használatosak.

A tudomány klasszikus álláspontja szerint a Miskolc melletti *Szeleta-barlangban* a kőhegyű lándzsával barlangi medvére vadászó neandervölgyi emberek, míg a Szilvásvárad közelében található *Istállóskői-barlangban* a csonthegyű dárdát használó modern emberek telepedtek meg. Érdekes, hogy mindkét barlang kultúrrétegeiből került elő néhány darab a másik barlangban jellemző fegyverekből is, azt a látszatot kelteve, mintha őseink cserélték volna el őket.

Ember alakú arcós urnák

(Kr.e. 3500–3000)

A Herman Ottó Múzeum Régészeti Gyűjteménye rendkívül gazdag művészi színvonalon megformált műtárgyakban. A sok titkot rejtő raktárak mélyén olyan csodákkal is találkozhatunk, amelyekről a régmúlt idők emberarcai tekintenek ránk. Ezek egyike az az urna, amely egyetlen kiállításunkról sem hiányozhat egyedisége, ritkasága okán. Bemutatásával megpróbáljuk közelebb hozni a látogatókhoz ezt a páratlan alkotást és korát.

Ember alakú arcós urna (Ózd-Center)

Ózd-Centeren 1958-ban útépités során a késő rézkori badeni kultúra hamvasztásos temetkezése került napvilágra. A leletek jelentőségét felismerve Kalicz Nándor régész végzett leletmentést a helyszínen, amelynek eredménye a korszak újabb hét hamvasztásos temetkezésének feltárása. A temető érdekessége – amely később nagy nemzetközi visszhangot is kiváltott –, hogy az egyik sír három, eltérő méretű, ember alakú urnát tartalmazott (a leletek a Magyar Nemzeti Múzeumba kerül-

tek). A lelőhely a Kőfej nevű hegy nyúlványa, amelyet útépités közben átvágtak. 1963 nyarán az esővíz újabb hamvasztásos temetkezést mosott ki, s az itt napvilágra került ember alakú urna azóta már a Herman Ottó Múzeum gyűjteményét gazdagítja.

Az edény szürkésbarna színű, fényezett felületű. Felső része zárt, ívelten hátrahajló, mellyel valószínűleg fejdísz, fejedőt akartak ábrázolni. Hátralatt kerek lyuk látható. Az orrot, szemöldököt plasztikus bordadísz, a szemeket kis dudorok jelzik. A száj ábrázolása hiányzik. Az ilyen típusú edényeknél további különleges vonás, hogy oldalukon a kezeket felemelt helyzetben ábrázolják, s így egy szakrális mozzanatot jelenítenek meg. Az urna aljának alakja lapos-ovális.

A Kárpát-medence őskorából az antropomorfa (ember alakú) urnákba való temetkezés jelen ismereteink szerint kizárólag a badeni kultúra egy kisebb népcsoportjára, az ún. ózdi csoport népére, illetve annak is csupán egy részére jellemző. A halotthamvasztás szokásának általános elterjedése a késő rézkor időszakára, a már említett badeni kultúra idejére tehető.

A temetők földrajzi fekvésüket tekintve sok közös vonást mutatnak: általában magaslati, nyíltszíni, folyók, patakok mellett húzódó lelőhelyekről van szó. Az első kettő a Hangony patak, míg a másik kettő a Sajó folyó mentén kiemelkedő dombon található, teljes feltárása eddig egyiknek sem történt meg.

Az ilyen típusú urnák legközelebbi párhuzamait, kialakulásuk helyét tőlünk délre, Trója kora bronzkori rétegeiben találjuk meg. Felbukkanásukat e területeken egy délről kiinduló népmozgás, kulturális diffúzió eredményének tarthatjuk, amely véget vetett Trója és Anatólia kora bronzkori fejlődésének, s amelynek legszélső hullámai a Kárpát-medencét is elérték. Egy ilyen menekülő népcsoport hozhatta magával az ember alakú urnák készítésének ismeretét és az ehhez kapcsolódó szokást, hitvilági tartalmat. Bár közvetlen párhuzamokkal nem rendelkezünk, minden jel arra mutat, hogy bennük a Kárpát-medence és a Mediterráneum közti szoros, ám egyoldalú kapcsolatok bizonyosságát lássuk.

Kronológiai szempontból ez az a késői időszak, amikor az idegen népcsoportok elől a badeni kultúra népessége visszahúzódott a Sajó völgyébe.

A Sajó mentén feltárt ember alakú urnák magas színvonalon megformált, megkapó emberábrázolások, amelyek a Kárpát-medence rézkori művészetének legkiemelkedőbb alkotásai. Az emberi hamvakat tartalmazó urnák egyedülálló emlékei a korabeli népesség kultikus képzeteinek. Kifejezői annak a valóságos elképzelésnek, amely az „anyaistennő” tiszteletéről, jelentőségéről tanúskodik. Az ilyen típusú urnák az őrző-védő istenség végtelenül leegyszerűsített, szimbolikus ábrázolásai, aki felemelt karral fogadja, óvja a hozzá érkező elhunytakat, rögzítve ezzel egy „szent” cselekvéstípust.

A hamvakat tartalmazó urnákat sírgödörbe helyezték, föléjük pedig, a halmokra, durván faragott sírkövet állítottak. A kutatás eddig négy olyan lelőhelyet ismer, ahol az ember alakú urnák előfordulása és a sírkőállítás szokása megfigyelhető: Ózd-Center, Szentsimon-Kenderföldek és a mai Szlovákia területén Sajógömör–Alsótábla (Gemér), valamint Méhi–Feketesár (Včelince).

Népvándorlás kor

A mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye területe változatos földrajzi adottságainak köszönhetően mindig megfelelő élőhelyet biztosított a vándorlásuk során itt megállapodó népek számára. Így volt ez a népvándorlás- és középkorban is, melynek sokrétűségét igyekeztünk bemutatni a kiállításban.

Az időszámításunk kezdetén kelet felől érkező, iráni eredetű szarmaták a sík vidéket kedvelvén, az Alföld és a hegyvidék peremén telepedtek meg. Ők építették, a szomszédos Pannonia provincia római hadmérnökeinek segítségével azt a hatalmas árok- és sáncrendszert az északról támadó germán népek ellenében, melynek egyes részei még ma is láthatóak pl. Ároktő, Mezőkövesd környékén, és amelyet Csörsz-árok néven említ a néphagyomány.

A hegyek közti folyóvölgyekben kerültek elő azok a germán leletek, melyekről pontosan még nem tudjuk megmondani, hogy a gepidák, gótok, vagy a vandálok életéről mesélnek-e.

Attila Nagykirály hun birodalmának a központját valahol a mai Szeged környékén sejtjük, portyázó csapataik azonban megfordultak a mi vidékünkön is. Mindössze 30–40 évet töltöttek itt a hunok: emlékük, és a hun-magyar rokonság hagyománya mégis mélyen beivódott népünk emlékezetébe. Ebben a „barbárok” lakta világba is eljutott a római civilizáció a kereskedelem révén, erre példa a Faltenbecher pohár.

Az avarok több törzsből álló, ugyancsak keletről érkező lovas nomád népe a Kr.u. 6. században jelent meg Európában, és hamarosan jelentős politikai tényezővé válva önálló államot alapított, egyesítve a Duna által kettészelt Kárpát-medencét. A népvándorlás korának leletanyagából egy szerényebb csonteszköz

emelünk ki, ez a tárgy azonban, ha figyelünk rá, mesélni kezd. A lelet megyénk északi részén, a mai Szlovákia határán fekvő Hídvégárdón került elő. Az utóbbi években előkerült avar temetők leletanyaga alapján egyre jobban megismerjük ennek a földművelő, már nem nomád állattartó népnek az életét: a halottak mellé rakott viseleti és használati tárgyak, így a szarvasagancsból készült tégely is az életéről, az élő ember dolgos mindennapjairól beszél. A fémből készült övveretek megőrizték azt a hallatlanul gazdag mintakincset, mely az avar díszítőművészet jellemzője volt, és az agyagedények bekarcolt mintái is arra utalnak, hogy az emberek ebben a korban is szerették maguk körül a szépet. Egészen biztos, hogy voltak színes nemeztakaróik, szőnyegek, és a ruháikat is rátétekkel, hímzésekkel díszítették, gondoljunk csak a pásztorok által még nem oly régen viselt subákra.

Szarvasagancsból készült avar kori sórtartó (Hídvégárdó)

Hogy sórtartóként szolgált-e ez a háromágú, az övön felfüggesztve hordott tégely, nem tudjuk biztosan. Az erdélyi sóbányák működéséről már a római kortól vannak adataink, és arról is, hogy a sószállító útvonalak léteztek a népvándorlás korában. A són kívül azonban tarthatott benne a gazdája valamilyen ember, vagy állat számára gyógyhatású kenőcsöt is, mint a nem is olyan régmúlt pásztorai, akik ugyanúgy a tégelyen látható lyukakon, és az

A sőtartó a háromágú tégelyek csoportjába tartozik. Készítése során az agancs elágazásából levágták a kívánt méretet, majd lehántolták a háncsréteget és kivájták a szivacsos állományt. A következő lépésben elkészítették a furatokat és bekarcolták a mintát. Végezetül pedig egy felületi polírozással elkészült a tárgy végleges formája. A felhasználás érdekében a két vízszintes ágát dugókkal végleg elzárták, függőleges ágára pedig kivethető dugó került.

esetünkben már elveszett dugón keresztül-fűzött bőrszíjjal oldották meg a beltartalom biztonságos megőrzését.

Az agancs tégelyek a 7. században bukkantak fel először az avaroknál. Az előkerült példányok többsége is hozzájuk köthető, csupán kevés keltezhető az avarok utáni időszakra és a honfoglalás korára. A hídvégárdói éppen közéjük tartozik. A kíséző leletek alapján a 9. századra keltezhető, amikor megszűnt az 568-tól létező Avar Kaganátus. Az egykor Bizáncot ostromló hódítónép utódai elszegényedve éltek napjainkat a Kárpát-medencében. A korábbi magas szintű művészetük hagyatéka elevenedik meg az agancstégely indás díszítésében.

A hídvégárdói darab különösen jelentős a 9. század etnikai viszonyainak meghatározásában, ezáltal ugyanis kétséggé vált a korábban nagy tömegű szláv népet feltételező elmélet. A lelet egyik bizonyítéka lehet az avar etnikum továbbélésének és az avar identitás tartós megőrzésének. A fentebb említett népek soha nem hagyták el új hazájukat, hanem mindig beolvadva a következő néphullámba, a mai napig itt élnek bennünk, a génjeinkben. A hatalmas avar birodalom a Kr. u. 9. századra külső és belső okok miatt összeomlott, de a népesség megérte Árpád magyarjainak honfoglalását.

Honfoglalás kora, középkor

A Bodroghközben feltárt temetőknél a honfoglaló magyarság első nemzedékének harcosai nyugodtak. Pompás, aranytól és ezüsttől csillogó ruházatuk és fegyvereik mellett eltemették velük a zsákmányoló hadjáratok során szerzett pénzeket és ékszereket, egyéb tárgyakat is. Honfoglaló őseink azonban nem csak a díszes, arannyal-ezüsttel bőségesen ellátott ruházatú emberek voltak, a többséget akkor is a szegényebb köznép alkotta. Ennek példája a kiállításban is látható egyszerű lószerszám és vasszablya, melyek ugyanúgy Karosról kerültek elő, mint a híres és pompázatos fejedelmi sírleletek.

A letelepült Árpád-kori, falusi életet a különféle fazekak és mezőgazdasági eszközök keltik életre. A kiállított sarlón és az egyik fazékon is látható mesterjegy, melyek a minőséget biztosító törekvéseket tükrözik. A középkorban a városok és várak lakosai jellemzően jobb minőségű, díszítettebb eszközöket, tárgyakat használtak, melynek kiváló példái a díszkerámiaik, tálak, kancsók, vagy a nemesek evőeszköze, a finom kivitelű csontnyelű, kisméretű asztali kés.

Az írásbeliség elterjedése segített hitelesebbé tenni fontos dolgokat. „A szó elszáll, az írás megmarad.” Ebben az oklevelek mellett fontos szerepet játszottak az itt kiállított pecsétgyűrűk és a billog is. A korai középkorban az írásbeliség központja az egyház volt, habár István király idejében az első okleveleket a Német Birodalom kancellárjai készítették. Később, miután a hazai egyházmegye rendszer kiépült, alakultak ki az egyházi hiteleshelyek. Peres eljárások, tanúvallomások, szerződések, megállapodások írásba foglalása és az ezekről készült oklevelek tárolása, hiteles másolása volt ezeknek az intézményeknek a feladata. Ebből az időszakból nem maradt ránk túl sok írásos dokumentum. Sok középkori oklevelünk fennmaradását elősegítette, hogy

III. Béla király bevezette a királyi udvarban az írásbeli ügyintéztést.

Az okleveleket, iratokat azért látták el pecséttel, hogy biztosítsák a benne foglaltak sértetlenségét a felbontás előtt. Hazánkban kezdetben az uralkodónak volt pecsétjoga, azonban hamar elterjedt a pecsét használata az egyházi és világi előkelők körében is. Erre szolgálnak bizonyosául a 12–13. századból ránk maradt pecsétgyűrűk. Később már szinte minden kisebb-nagyobb hatalmasságnak volt pecsétje, fontos lett ezek rangsorolása, ezért aztán megkülönböztették az általános hatókörű pecsétet a helyi érvényű pecsététől.

Az egyház mindennapi életben betöltött központi szerepe vitathatatlan. Vallásos témák jelennek meg hétköznapi tárgyakon is, így például azon a kályhacsempén, mely a szentléleki pálos kolostorból került elő, és amelyen az Angyali Üdvözlést ábrázolták. Kezdetben az idő mérése az egyházi embereknek volt leginkább fontos, a szertartások rendje miatt; a későbbiekben azonban a nemesség, és a városiakok között is felmerült ez az igény. A napórák rohanó világunk előfutárai.

| Az egyházi írásbeliség ábrázolása középkori francia metszeten

A pecsétgyűrűk, billogok lenyomatai aláírásként is funkcionáltak. Gyakran szerepelhetett rajtuk a tulajdonos neve, portréja, címere, vagy a személyére utaló képek, ábrázolások. A képpecséteken gyakran jelenítenek meg kozmikus ábrázolásokat, napot, holdat, csillagokat, miként a kiállított sajjószögedi 17. századi pecsétgyűrű is. Ezt a gyűrűt sírban találtuk, tehát eredeti tulajdonosával együtt temették el, hogy más ne használhassa többé.

A billogot, egy másik hitelesítő eszközt a király nevében eljáró poroszló kapta meg, aki a nyakába fűzve viselte, ezzel hívta a bíróság elé az embereket. Lázár deák is királyi poroszló lehetett, erre utal a megtalált billoga, mely jogtörténeti szempontból rendkívül jelentős, régészeti szempontból pedig egyedülálló lelet.

A 14–15. század legnagyobb eredménye az írásbeliség elterjedése. Ahogyan terjedt az írni-olvasni tudás az egyházi körökön kívül, úgy hódított teret az anyanyelv írásos használata a latin helyett, mellett. Az áttörést a reformáció és ezzel együtt a nyomtatott könyv elterjedése hozta magával. Ekkoriban az egyházi és világi értelmiségiek kívül már a főnemesek, iskolázott köznemesek, mezővárosi parasztok és a szabad királyi városok lakosságából is többen tudtak olvasni. Az írás mesterségéhez azonban kevesebben értettek még az egyházi berkeken belül is.

Jegyzetek

Jegyzetek

Néprajz

Baksa Brigitta: *Élet a házban. Hon- és népismeret 5. évfolyam*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005. (2. kiadás)

Baksa Brigitta: *Élet a faluban. Hon- és népismeret 6. évfolyam*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2009. (2. kiadás)

Fél Edit: *Magyar népi vászonhímzések*. Corvina Kiadó, Budapest, 1976.

Flórián Mária: *Magyar parasztviseletek*. Planétás Kiadó, Budapest, 2001.

Fügedi Márta: *A Bükkalja női népviselete*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI. (1982) 241–258.

Fügedi Márta: *A gyermek a matyó családban*. Miskolc, 1989.

Fügedi Márta: *Mítosz és valóság: a matyó népművészet*. Miskolc, 1997.

Fügedi Márta (szerk.): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete*. Miskolc, 1997.

Gáborján Alice: *Magyar népviseletek*. Corvina Kiadó, Budapest, 1969.

Hofer Tamás–Fél Edit: *Magyar népművészet*. Corvina Kiadó, Budapest, 1994.

Lajos Árpád: *Este a fonóban*. Budapest, 1974.

Varga Marianna: *Magyar népviseletek régen és ma*. Budapest, 1982. (Néprajz mindenkinek 1.)

Régészet

Ilon Gábor–Ughy István: *Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe*. História Alapítvány, Szombathely, 1996.

A magyar régészet az ezredfordulón. Budapest, 2003.

Régészeti nyomozások Magyarországon. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2008.

A Corvina Kiadó HEREDITAS sorozata:

Kalicz Nándor: *Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon*. Budapest, 1970.

Kovács Tibor: *A bronzkor Magyarországon*. Budapest, 1977.

Szabó Miklós: *A kelták nyomában Magyarországon*. Budapest, 1971.

Fitz Jenő: *Pannonok évszázada (Pannonia 195–284)*. Budapest, 1982.

Bóna István: *A középkor hajnala. A gepidák és a langobárdok a Kárpát-medencében*. Budapest, 1974.

Dienes István: *A honfoglaló magyarok*. Budapest, 1972